

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №2
s. 279-292
doi: 10.36121/tgiergiel.22.2025.2.279

Tomisław Giergiel
ORCID: 0000-0003-3335-8810
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Stan badań nad herbami miast guberni kieleckiej i radomskiej

Streszczenie: Artykuł prezentuje rezultat badań nad rozpoznaniem i podsumowaniem stanu wiedzy publikowanej i niepublikowanej nad heraldyką miast guberni radomskiej i kieleckiej. W XIX w. doszło do trzech prób regulacji herbów miast w guberniach Królestwa Polskiego: w 1847 r., 1869 r. i 1894 r. Każda z nich wytworzyła szeroką i interesującą dokumentację, a także zgromadziła źródła pochodzące sprzed rozbiorów. W początkowym okresie akcja objęła ok. 100 miast z omawianego obszaru, następnie ich liczba malała wraz z ich degradacją i utratą statusu miasta. W wyniku prac Heroldii w Petersburgu powstały 24 projekty herbów miast w obu guberniach. Na ostatnim etapie prób regulacji można rozpoznać ślady korespondencji tylko kilkunastu miast w sprawie ich herbów z obu guberni z władzami. Odgórne działania władz zaborszych nie doprowadziły do usankcjonowania herbów (oprócz herbów miast gubernialnych), ale poszukiwania materiałów dotyczących herbów przypominały miastom o ich symbolach.

Słowa kluczowe: Imperium rosyjskie, Królestwo Polskie, heraldyka miejska, gubernia kielecka, gubernia radomska, administracja rosyjska, heroldia, stan badań

The state of research on the coats of arms of the cities of the Kielce and Radom governorates

Annotation: This article presents the results of research aimed at identifying and summarizing the state of published and unpublished knowledge on the heraldry of cities in the Radom and Kielce Governorates. In the 19th century, three attempts were made to regulate the coats of arms of cities in the governorates of the Kingdom of Poland: in 1847, 1869, and 1894. Each of these attempts produced extensive and interesting documentation and gathered sources dating back to before the partitions. Initially, the initiative covered approximately 100 cities in the discussed area, but their number subsequently decreased as they declined and lost their city status. The work of the Heraldry Office in St. Petersburg resulted in the creation of 24 coats of arms. In the final stage of the regulatory efforts, only a dozen or so cities in both governorates could be iden-

tified to have corresponded with the authorities regarding their coats of arms. The top-down actions of the partitioning authorities did not lead to the sanctioning of coats of arms (apart from the coats of arms of the provincial towns), but the search for materials relating to coats of arms reminded the towns of their symbols.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, urban heraldry, Kielce Governorate, Radom Governorate, Russian administration, heraldry office, state of research

Przedmiot badawczy niniejszych rozważań wymaga szerszego niż w przypadku innych guberni przedstawienia krajobrazu administracyjnego z uwagi na dużą dynamikę jego przemian. Na ten temat dwa artykuły opublikował Jerzy Z. Pająk, który zauważył, że „zawile losy przemian struktur administracyjnych odbiły się w nazewnictwie, w którym region ten w XVIII w. był zwany Sandomierszczyzną, w XIX w. - Ziemią Kielecką i Radomską”¹. Warto zadać pytanie, co wpłynęło na zatarcie tradycji ziemi sandomierskiej. Niewątpliwie przyczyniła się do tego utrata funkcji stolicy województwa przez Sandomierz wraz z jego wejściem pod administrację zaborczą w 1795 r.² Sandomierz nie odzyskał tych funkcji w okresie Księstwa Warszawskiego, a po powstaniu Królestwa Polskiego w 1816 r. na obszarze nas interesującym utworzono dwa województwa. Było to województwo krakowskie ze stolicą w Kielcach (bez Krakowa, który stał się stolicą Rzeczypospolitej Krakowskiej – do 1867 r.) i województwo sandomierskie, lecz ze stolicą w Radomiu³. W województwie krakowskim ustanowiono powiaty: kielecki, jędrzejowski, miechowski, krakowski, skalbmierski, olkuski, lelowski, pilicki, stopnicki i szydlowski, a w województwie sandomierskim ustanowiono powiaty następujące: sandomierski, staszowski, opatowski, solecki, radomski, kozienicki, opoczyński, konecki i szydlowiecki. Był to ogromny obszar należący obecnie do pięciu województw. Na jego terenie funkcjonowało 115 miast, wyszczególnionych w publikacjach Stanisława Marcinkowskiego i Jerzego Z. Pajaka⁴. W 1837 r. polska nazwa: województwo, została zamieniona na nazwę: gubernia. W obu guberniach: krakowskiej i sandomierskiej używano herbów guberni o wizerunkach zgodnych z przedrozbiorowymi, lecz jedynie w stosunkach nieoficjalnych⁵.

W 1841 r. gubernię krakowską przemianowano na kielecką, którą w 1844 r. włączono do guberni sandomierskiej, co dało początek guberni radomskiej⁶. Było to de-

¹ J. Z. Pająk, *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego*, [w:] *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość*, pod red. J. Wijaczki, Kielce 2001, s. 49-72; tenże, *Podziały terytorialne na terenie regionu świętokrzyskiego w okresie zaborów*, „Między Wisłą a Pilicą”, 2013, t. 14, s. 39-64 (drugi artykuł jest bardziej szczegółowy).

² Ch. Augustynowicz, *Grenze(n) und Herrschaft(en) in der kleinpolnischen Stadt Sandomierz 1772-1844*, Wien 2015.

³ J. Reder, *Sandomierskie - dzieje degradacji historycznego regionu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, T. 53 z. 2 (2001), s. 157-171; J. Wyrozumski, *Miasto postępującej degradacji*, [w:] *Sandomierz: miasto fascynującej przeszłości: w 730. rocznicę lokacji miejskiej*, pod redakcją F. Kiryka i R. Chyły, Kraków 2019, s. 169-176.

⁴ S. Marcinkowski, *Miasta Kielecczyzny: przemiany społeczno-gospodarcze 1815-1869*, Warszawa - Kraków 1980; J. Z. Pająk, *Podziały terytorialne na terenie regionu świętokrzyskiego*, s. 45-46.

⁵ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie: geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 238-240.

⁶ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1845, t. 34, s. 452-459.

finitywne zatarcie tradycji sandomierskiej w obszarze podziałów administracyjnych (nie licząc epizodu powstania styczniowego), choć siedziba Komisji Województwa Sandomierskiego w Radomiu, a następnie Rządu Gubernialnego projektu Antonio Corazziego zwana była Pałacem Sandomierskim. W guberni radomskiej posługiwano się do 1869 r. herbem guberni, również w stosunkach nieoficjalnych, który powstał z połączenia dotychczasowych herbów guberni krakowskiej i sandomierskiej⁷.

Gubernia radomska funkcjonowała do roku 1866 w obszernym kształcie terytorialnym, zamieszkiwanym przez niemal milion mieszkańców. W początkowym okresie w guberni znajdowało się 95 miast, 303 folwarków i 3945 wiosek. W tym okresie (1844-1866) dokonano kilku opracowań bardzo ważnych z punktu widzenia badań nad heraldyką miejską, choć tylko jedno z nich w XIX w. ukazało się drukiem. W 1844 r. ukazał się tom II (cz.1) dzieła M. Balińskiego i T. Lipińskiego *Starożytna Polska*, w którym opisano miasta Małopolski. Przy opisach czterech z nich, znajdujących się w interesujących nas guberniach, opublikowano odrisy pieczęci miejskich (Kielce, Olkusz, Osiek, Sandomierz), o dużym znaczeniu dla późniejszych ustaleń heraldycznych⁸. Drugim przedsięwzięciem, znacznie mniej wykorzystywanym w badaniach, są opisy zabytków dokonane przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 40-tych XIX w. W guberni radomskiej opisy zebrane zostały w latach 1844-1846, a postać ostateczną, choć rękopiśmienną nadał im w 1850 r. Kazimierz Stronczyński⁹. Był on znanym numizmatykiem i sfragistyką, od powstania w 1836 r. Heroldii Królestwa Polskiego pełnił funkcję jej sekretarza¹⁰. Dla delegowanych inwentaryzatorów przygotowano instrukcję, od których wymagano m. in. „wprawę w odczytywaniu i wyrozumieniu starych dokumentów, napisów oraz godeł. Przy tej okazji zamierzano dokonać dawno pożądaną rewizję Archiwów Miejskich, - szczególnie akt dawnych, w wielu miejscach nie tylko dla historii, lecz i dla interesu miast zawierających dokumenta”¹¹. Opisy *starożytności* w poszczególnych miastach guberni radomskiej zaopatrzone w 43 rysunków herbów owych miast, zapewne ręką Stronczyńskiego lub zatrudnionego w Heroldii Teodora Chrzążńskiego. Niektóre z herbów (Bodzentyna, Chmielnika, Kielc, Sandomierza, Szydłowa, Waśniowa) otrzymały też komentarze historyczne lub heraldyczne. W rysunki herbów miast zaopatrzone także opisy miast guberni warszawskiej (opisy miast pozostałych guberni nie zawierały rysunków herbów, oprócz Władysławowa w guberni augustowskiej). Warto podkreślić,

⁷ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 242-243.

⁸ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1844, T. II, cz. 1, s. 88, 269, 289, 384.

⁹ K. Stronczyński, *Opisy Zabytków Starożytności w Guberni Radomskiej przez Delegacją wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane, rysunkami w dwóch osobnych atlasach zawartemi objaśnione* [T. III], Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Rps BUW nr 243. Wydanie drukiem: *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855)*. T. 2, *Gubernia Radomska: opisy*, oprac. K. Guttmejer; oprac. zbiorowe pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 2010.

¹⁰ S.K. Kuczyński, *Kazimierz Stronczyński jako sfragistyk i heraldyk*, [w:] *Kazimierz Stronczyński: numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków: materiały sesji naukowej*. Piotrków Trybunalski 1983, red. J. Piniński, Łódź 1986, s. 25.

¹¹ M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*, Warszawa 1931, s. 53.

że nie były to odrisy pieczęci, lecz rysunki herbów miast, dokonane w czasie zakazu ich oficjalnego używania. Są to bardzo interesujące informacje, dotąd jedynie wzmiankowane przez wydawców dzieła inwentaryzacyjnego¹², wskazujące na doskonałe przygotowanie Stronczyńskiego do pracy przy pierwszym rządowym przedsięwzięciu uregulowania herbów miejskich Królestwa Polskiego.

Wyżej wspomniana instrukcja dla inwentaryzatorów nie wymagała odrisowywania/rekonstrukcji/ustalania herbów miast. Była to inicjatywa Stronczyńskiego, a wykonanie programu heraldycznego wykraczało poza nałożone na niego zobowiązania. Zastanawiając się nad jej powodami należy zauważyć, że równoległe z pracami nad inwentaryzacją zabytków w latach 1846–49 Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zainicjowała proces ustalania herbów miejskich w Królestwie Polskim, a głównym referentem tej sprawy był Stronczyński¹³. W opracowaniach z zakresu heraldyki brakuje refleksji na ten temat, lecz powiązanie obu prac: inwentaryzacji zabytków wraz z rewizją archiwów miejskich oraz procesu ustalania herbów miast wydaje się oczywiste.

Porządkowanie herbów miejskich w Królestwie Polskim rozpoczęło się rozesłaniem do magistratów ankiety z zapytaniem o źródła dotyczące herbu miasta i o jego rysunek¹⁴. Wobec znanych problemów z realizacją tego zadania Stronczyński mógł korzystać z materiału zgromadzonego w wyniku wyżej wspomnianej inwentaryzacji. W rezultacie w 1847 r. sporządzono *Album herbów miast Królestwa Polskiego* [dalej: *Album*], z opracowanymi 455 projektami herbów miast¹⁵. Wiele z nich nawiązuje pod względem graficznym do rysunków herbów znanych z dokumentacji inwentaryzacyjnej zabytków¹⁶. Zagadnienie to wymaga dalszych badań.

Album został wysłany do Petersburga w celu zatwierdzenia herbów. Projekty nie spotkały się z jednak z akceptacją cara i *Album* wrócił do Warszawy, a w czasie II wojny światowej został zniszczony. Nie wiemy jednak, czy wszystkie herby miast ówczesnej guberni radomskiej zostały opracowane i otrzymały projekty w *Albumie*. Zachowały się jednak źródła pośrednie – odpisy i odrisy z *Albumu* z czasu, gdy znajdował się w Warszawie w Archiwum Akt Dawnych (AADW) przed zniszczeniem, na podstawie których możemy dokonać częściowej rekonstrukcji zasad jego sporządzenia oraz zawartości treści.

Album herbów miast Królestwa Polskiego przed zniszczeniem był kopiowany przez dwóch badaczy. Pierwszym z nich był Bolesław Podczaszyński (1822–1876), znany architekt, sfragistyk i kolekcjoner, również pieczęci miejskich, autor opracowań

¹² K. Guttmeier, *Wprowadzenie* [do komentarza], [w:] Kazimierza Stronczyńskiego *opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*. T. 2, *Gubernia Radomska*, s. 243; J. Kowalczyk, *Kazimierz Stronczyński i jego dzieło o inwentaryzacji zabytków*, [w:] Kazimierza Stronczyńskiego *opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*. T. 1, *Ogólne sprawozdanie Delegacji*, oprac. J. Kowalczyk, przy udziale R. Kunkla [et al.], Warszawa 2009, s. 353.

¹³ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „*Archeion*” 1978, t. 66, s. 201.

¹⁴ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 78–79.

¹⁵ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 201.

¹⁶ Opinia ta dotyczy tylko rysunków herbów miast z guberni radomskiej.

z tego zakresu (niewydanych)¹⁷. Skopiowane przez niego projekty herbów nadsyłane przez władze miast oraz ich komentarze przechowywane są w Muzeum Narodowym w Warszawie i zwane w literaturze *Albumem Podczaszyńskiego*¹⁸. Należy dodać, że istnieją przypuszczenia, iż Podczaszyński brał udział w ustalaniu i rysowaniu herbów, zarówno w 1847 r., jak i w 1868 r.¹⁹ Drugim badaczem, który dokonał odrysów projektów z *Albumu* był historyk i heraldyk Marian Gumowski – jego odrisy i rysunki przechowuje Muzeum Narodowe w Krakowie w kilkudziesięciu kartotekach eksplorowanych przez badaczy herbów miast w Bibliotece Czarotoryskich²⁰. Należy dodać, że odrisy projektów herbów M. Gumowskiego obok projektów z *Albumu herbów miast Królestwa Polskiego* zawierają również odrisy projektów ze zbioru Podczaszyńskiego, np. w przypadku projektów herbów Radomia i Zawichostu²¹.

W kopiach wykonanych przez wspomnianych badaczy zachowało się szereg projektów herbów miast guberni radomskiej, które zawierał *Album*. Zgromadzone materiały, zarówno krakowskie, jak i warszawskie najserzej badał M. Adamczewski. W artykule pt. *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej* wspominał o dokumentacji heraldycznej z tego okresu dotyczącej 20 miast z terenu guberni radomskiej (Będzin, Chmielnik, Drzewica, Gliniany, Iwanińska, Klimontów, Kładowice, Końskie Wielkie, Kromolów, Lasocin, Miechów, Nowe Miasto Korczyn, Olkusz, Osiek, Ożarów, Pilica, Przysucha, Siewierz, Skala, Tarłów, Wolbrom)²².

Z uwagi na utrudniony dostęp do *Albumu Podczaszyńskiego* w Muzeum Narodowym w Warszawie, w literaturze poświęconej herbom miejskim wykorzystywane

¹⁷ M. Haisig, *Bolesław Podczaszyński – sfragistyk i archeolog*, Wrocław 1952, s. 27, 41-42.

¹⁸ Np. projekt herbu miasta Sandomierza przedstawiający Orla Białego, sporządzony przez Józefa Suheckiego, budowniczego pow. sandomierskiego, Muzeum Narodowe w Warszawie: Zbiory Fotografii i Ikonografii, numer inwentarzowy DI 10825 MNW, w domenie publicznej za pośrednictwem Cyfrowych zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, pod adresem <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/123397> [dostęp: 26.07.2025].

¹⁹ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, s. 70.

²⁰ Muzeum Narodowe w Krakowie, VIII-rkps. sygn. 1483-1493. Do badań nad herbami miast guberni radomskiej instruktywne uwagi dotyczące projektów Heroldii z 1847 r. zawiera również rękopis Mariana Gumowskiego, *Herby i pieczęcie miast województwa kieleckiego* przechowywany w Dziale Starych Druków, Rękopisów i Kartografii Muzeum Narodowego w Krakowie, sygn. MNK 1517, np. dotyczące projektu herbu miasta Secemina.

²¹ Muzeum Narodowe w Krakowie, VIII-rkps. sygn. 1490, 1493.

²² M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Wrocław 1999, s. 109-130. Piszący te słowa prosi o przyjęcie podziękowań przez M. Adamczewskiego za przekazanie informacji o kolejnych miastach z guberni radomskiej, których dokumentacja heraldyczna znajduje się w *Albumie Podczaszyńskiego* w MNW: Białobrzegi, Bodzentyn, Bogoria, Busk, Chęciny, Ciepłówek, Ćmielów, Daleszyce, Denków, Działoszyce, Gniewoszów, Gowarczów, Grabowiec, Ilża, Janowiec, Jastrząg, Jędrzejów, Kazanów, Kunów, Kurozwęki, Lelów, Lipsko, Łągów, Magnuszew, Małogoszcz, Modrzejów, Nowe Brzesko, Odrzywół, Oleśnica, Olsztyn, Opatowiec, Opatów, Opoczno, Ostrowiec, Pierzchnica, Pińczów, Proszowice, Przytyk, Radoszyce, Raków, Ryczywół, Secemin, Sieciechów, Siemno, Skalmierz, Skaryszew, Skrzynno, Sławków, Słupia Nowa, Sobków, Stopnica, Szydłowiec, Szydłów, Waśniów, Wąchock, Wierzbica, Wierzbnik, Wiślica, Włodowice, Włodzisław, Włoszczowa, Wyśmierzyce, Zawichost, Zwoln, Żarki, Żarnowiec.

są rysunki M. Gumowskiego, np. w pracach dotyczących herbu Ostrowca Świętokrzyskiego²³. Dużą część rysunków M. Gumowskiego przedstawiających projekty herbów miast z 1847 r., leżących w guberni radomskiej reprodukowali Kazimierz Głowacki w pracy *Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII-XX w.* Wydana w tej publikacji dokumentacja ikonograficzna obejmuje 63 projekty herbów miast z 1847 r. z *Albumu* oraz 26 odrysów rysunków Podczaszyńskiego²⁴. Zasięg geograficzny tego opracowania, opierający się na historycznych granicach ziemi sandomierskiej, nie objął południowo-zachodnich obszarów włączonych do guberni kieleckiej, a następnie radomskiej z powiatami jędrzejowskim, miechowskim, skalbmierskim, olkuskim, lelowskim i pilickim (brakuje jednak również haseł miast z obszaru ziemi sandomierskiej, jak Działoszyce²⁵). Hasła w układzie słownikowym, zbierające reprodukcje pieczęci poszczególnych miast i odrisy rysunków M. Gumowskiego, co prawda znakomicie ułatwiają dostęp do projektów z 1847 r., lecz otrzymały wiele błędnych identyfikacji i interpretacji²⁶.

Uzasadnienie takiej opinii przedstawimy na przykładzie interpretacji projektu herbu miasta Zawichostu dokonanej przez K. Głowackiego, co będzie wymagało częściowego przybliżenia spuścizny sfragistycznej tego miasta. Najstarsza z zachowanych pieczęci Zawichostu pochodzi z XIV wieku, ale była w użyciu jeszcze w II połowie XVII wieku. Jest odcisnięta na dokumencie z 1673 roku, przechowywanym w Muzeum Narodowym w Warszawie²⁷. Godło w polu pieczęci przedstawia mur obronny z bramą bez wrót (podwoi), jak i bez brony (kraty). Mur zwieńczony jest trzema blankowanymi wieżami, z których baszta środkowa jest nieznacznie wyższa od pozostałych. Nad nią widnieje hybryda heraldyczna – ukoronowane godło dynastyczne kujawskiej linii piastowskiej: połulew i połurzeł. W okresie zaboru austriackiego, na początku XIX w. sporządzono pieczęć Zawichostu w typie „józefińskim”, która przechowywana w Archiwum Państwowym w Lublinie odcisnięta jest w tuszu²⁸. Godło Zawichostu (pół lwa, pół orła) oddane jest na niej na przedniej części pulpitu-lektorium-postumentu.

Karta z kartoteki pieczęci i herbów miejskich Zawichostu M. Gumowskiego w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie z zakresu XIX w. zawiera dwa rysunki. Jednym z nich jest błędny odris pieczęci „józefińskiej”, na którym zamiast pół

²³ W. R. Brociek, *Herb miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, Ostrowiec Świętokrzyski 1986; tenże, *Herb miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów*, s. 194.

²⁴ *Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII-XX w.*, oprac. K. Głowacki, Kielce 2001.

²⁵ H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 191.

²⁶ H. Seroka, *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006, s. 294.

²⁷ Muzeum Narodowe w Warszawie, Gabinet monet i medali, pieczęć papierowo-woskowa Zawichostu, sygn. 49812 MNW. W domenie publicznej za pośrednictwem Cyfrowych zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, pod adresem: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/20964> [dostęp: 25.02.2025].

²⁸ Pieczęć Magistratu Miasta Zawichost, między 1803 r. a 1806 r. Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Kazimierza Dolnego, seria: 3 Akta z okresu zaboru austriackiego [Proces Dominika Moszyńskiego z Wulfem Izraelewiczem w sprawach handlowo-frachtowych. Sąd polubowny], sygn. 35/37/0/3/63.

lwa, pół orla przedstawiono dwa lwy na okrągłych basztach osadzonych na murze pozbawionym bramy – z uwagą M. Gumowskiego, iż jest to projekt rządu guberni radomskiej z 1847 r. wykonany na podstawie pieczęci z 1791 r., a skopiowany przez tego badacza z *Albumu Podczaszyńskiego*. Drugi rysunek, jak podaje M. Gumowski, jest „projektem nowym” wykonanym przez T. Chrząńskiego, z informacją „(AADW)”, co wskazuje, że był to projekt znajdujący się w *Albumie herbów miast Królestwa Polskiego*. Niestety powielał on błędną interpretację Podczaszyńskiego i przedstawiał dwa lwy na okrągłych basztach osadzonych na murze pozbawionym bramy²⁹. Te dwa przekazy ikonograficzne wskazują na dwa problemy, z którymi nie poradziła sobie w tym przypadku Heroldia: nie pracowała na źródłach sfragistycznych sprzed zaborów, a nawet pieczęcie zaborcze nie zostały właściwie zrozumiane. Można powiedzieć, że w tym przypadku dobrze się stało, że projekt nie został zatwierdzony.

Z kolei w pracy K. Głowackiego oba wykonane przez M. Gumowskiego rysunki symboli miejskich zostały błędnie przyporządkowane miastu Prosperów, które było lokowane pod Zawichostem w 1683 r., zamieszkałe przez Żydów i włączone do Zawichostu w 1820 r. Stąd jednego lwa widniejącego w projektach K. Głowacki skojarzył z elementem hybrydy kujawskiej, a drugiego opisał następująco: «Lew Judy (symbol najsilniejszego od czasów Dawida pokolenia żydowskiego). Tak zmodyfikowana kompozycja herbu udokumentowała fakt włączenia w 1820 r. w granice Zawichostu – „Żydowskiego Miasta Prosperowa”»³⁰. Błędy badaczy XIX w. oraz współczesnych w tym wypadku nie wymagają komentarza. Jak widać, *Album herbów miast Królestwa Polskiego* zawierał również projekty zniekształcające źródła heraldyki miejskiej, niekoniecznie osadzone w tradycji ikonografii napieczętnej i przejawiające „radosną twórczość” różnych urzędników³¹. Należy jednak zastrzec, że wiele projektów herbów z 1847 r. stanowi cenne źródło, gdyż mogą one zawierać pierwiastek pochodzący z czasów samorządu w I Rzeczypospolitej – ważny w przypadku, gdy miasto nie posiada innej tradycji heraldycznej, np. poświadczonej w sfragistyce.

Jak zaznaczył S.K. Kuczyński sprawa herbów miast Królestwa została podjęta po 20 latach w związku z poleceniem cesarza Aleksandra II z 23 czerwca 1856 r. dokonania przeglądu i ostatecznego ustalenia herbów guberni i miast całego Imperium Rosyjskiego. W przypadku Królestwa Polskiego zajęto się realizacją tego polecenia po upadku powstania styczniowego, w 1867 r.³² Poza tym dokonano ostatecznej reorganizacji administracji, przeprowadzając reformę gminną i dzieląc gubernię radomską na dwie: radomską i kielecką. Proces związany z ustanawianiem herbów otrzymał zupełnie nowe oblicze. Po pierwsze, degradacja ośrodków miejskich spowodowała nieliczny odzew, w porównaniu do ankiety z 1847 r. Po drugie, projektowanie herbów odbywało się w Heroldii petersburskiej po przesłaniu raportów magistrackich (tzw. drugiej ankiety), za pośrednictwem władzy powiatowej i gubernialnej. Po trzecie, doszło jedynie do

²⁹ Muzeum Narodowe w Krakowie, VIII-rkps. sygn. 1493.

³⁰ *Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego*, s. 140-141.

³¹ H. Seroka, *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2013, nowej serii t. XII (XXIII), s. 133-146.

³² S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 202.

zatwierdzenia herbów guberni, które weszły do stosowania, a projekty herbów miast utworzone przez Heroldię wraz z dokumentacją dyplomatyczno-heraldyczno-sfragistyczną pozostały w Rosji i aż do 1974 r. nie były znane polskim badaczom.

Wyniki drugiej ankiety przesłano w lutym 1868 r. do Departamentu Heroldii w Petersburgu, a w Królestwie rozpoczął się proces pozbawieniem znacznej ilości miejscowości statusu miasta, co w perspektywie nie sprzyjało intensywnym pracom kwerendalnym i projektowym w zakresie herbów miejskich. W guberni kieleckiej po 1869 r. status miasta zachowało tylko siedem miejscowości: Kielce, Chęciny, Chmielnik, Działoszyce, Miechów, Pińczów i Olkusz. Należy jednak zauważyć, że w 1867 r. część powiatu olkuskiego i zachodnie krańce guberni radomskiej z Będzinem, Modrzejowem, Mrzygłodem, Olsztynem, Siewierzem, Włodowicami i Żarkami została włączona do guberni piotrkowskiej. W guberni radomskiej z kolei po 1869 r. status miasta zachowało 11 miejscowości: Radom, Końskie, Kozienice, Opatów, Opoczno, Ostrowiec, Przedbórz, Sandomierz, Staszów, Szydłowiec i Zawichost (ten ostatni ośrodek stracił status miasta w 1888 r.)³³.

W 1974 r. S.K. Kuczyński odkrył w spuściźnie archiwalnej Heroldii petersburskiej zarówno materiały przesłane przez polskie magistraty, jak i szereg projektów herbów miast. Wyniki kwerendy ogłosił na łamach „Archeionu” w 1978 r. W przypadku guberni kieleckiej badacz wymienił cztery miasta, które nadesłały dokumenty, odciski pieczęci lub ich rysunki (Jędrzejów, Secemin, Szczekociny i Proszowice)³⁴. Obecnie możemy stwierdzić, że zapewne w wyniku presji czasu lub wybiórczości w udostępnianiu akt zastosowanej przez ówczesny personel archiwalny, S.K. Kuczyński nie odnotował, iż w jednostkach zachowały się również odciski pieczęci miast: Olkusza, Lelowa, Chmielnika, Koszyc i Korczyna (sprzed rozbiorów), a także odrys pieczęci Wiślicy i Stopnicy (również sprzed rozbiorów) oraz namalowany herb Małogoszcza, przesłany przez władze miasta³⁵. Z kolei w przypadku guberni radomskiej badacz wymienił 20 miast, które nadesłały dokumentację. Radom, Skaryszew, Gniewoszków, Granica, Wąchock, Denków, Słupia Nowa, Lasocin, Ożarów, Osiek, Klwów, Skrzynno, Przysucha i Gowarczów przysłały dokumentację, która zawierała źródła heraldyczne lub sfragistyczne³⁶. Ponadto sześć miast z tej guberni przysłało „odpowiedzi negatywne i różne”: Drzewica, Solec, Jedlińsk, Sieciechów, Staszów i Przedbórz³⁷. Po konfrontacji z zawartością akt należy stwierdzić, że w tym przypadku można uzupełnić ten wykaz jedynie o odcisk pieczęci Kazanowa sprzed rozbiorów i odrys pieczęci Kozienic, również sprzed rozbiorów³⁸.

³³ J. Z. Pająk, *Podziały terytorialne na terenie regionu świętokrzyskiego*, s. 53.

³⁴ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 206.

³⁵ Rossijskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw w Sankt-Peterburgie, f. 1343, op. 15, d. 330, O gierbach gorodow Kieleckoj guberni; Rossijskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw w Sankt-Peterburgie, f. 1343, op. 15, d. 326, dzieło po woprosu o gorodskich gierbach w guberniach Carstwa Polskogo.

³⁶ W treści artykułu S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 207 jest błędnie: Osieck.

³⁷ Tamże, s. 207.

³⁸ Rossijskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw w Sankt-Peterburgie, f. 1343, op. 15, d. 335, O gierbach gorodow Radomskoj guberni.

S.K. Kuczyński nie wymienił w artykule miast (oprócz Sandomierza), dla których sporządzono projekty herbów, a były to w guberni kieleckiej: Kielce, Chęciny, Stopnica (trzy projekty), Chmielnik, Działoszyce, Olkusz, Włoszczowa, Pińczów, Jędrzejów i Miechów. Z kolei miasta leżące w guberni radomskiej, które otrzymały projekty herbów: Radom, Opatów, Sandomierz, Końskie, Kozienice, Nowy Korczyn³⁹, Staszów, Ryczywół, Opoczno, Przedbórz, Ostrowiec, Ilża, Szydłowiec i Zawichost. Większość projektów pochodzi z 1869 r., lecz pracowano nad nimi do lat 70-tych XIX w. Należy zauważyć znaną zasadę, mówiącą o uznaniu za herb miasta, które było stolicą guberni – herbu owej guberni, co wystąpiło w Kielcach i Radomiu. Można też zauważyć kilka prawidłowości. Pierwszą jest niepełność dokumentacji. Jeżeli z guberni kieleckiej jedynie dwa miasta, które nadesłały dokumentację (Olkusz i Jędrzejów) otrzymały projekty herbów, to należy się spodziewać, że pozostałe miasta (z projektami zgodnymi ze stanem heraldyki przedrozbiorowej, np. Chęciny, Chmielnik, czy Pińczów) również taką dokumentację nadesłały, lecz nie ma jej w aktach Heroldii. W przypadku guberni radomskiej zjawisko to jest znacznie szersze. Należy przypuścić, że Heroldia korzystała z dokumentacji zgromadzonej podczas pierwszej ankiety w 1847 r. Świadczy o tym omówiony wyżej szczególny przykład herbu Zawichostu opartego na błędnym rozpoznaniu godła „józefińskiego”. Bazował na nim pod względem graficznym projekt z 1876 r., powielając zastąpienie hybrydy kujawskiej dwoma lwami. Kolejna modyfikacja polegała na zbliżeniu do siebie postaci dwóch lwów, tym razem jako wyskakujących zza krenelażu jednej, środkowej baszty. Zabieg ten służył do wyodrębnienia miejsca na obowiązkowy w omawianej reformie mały herb guberni radomskiej, w której znajdował się Zawichost, dodawany w herbach miast (w tzw. poboczniczy, kantonie, lub narożniku)⁴⁰. Zwraca uwagę znaczne zmniejszenie rozmiarów heraldycznych zwierząt w stosunku do wysokości murów z basztami. Z drugiej strony wielu miastom nie zaprojektowano herbów, pomimo dość wyczerpującej dokumentacji dyplomatyczno-sfragistycznej, którą przesłały. Można również zauważyć, że w 1869 r. zaprojektowano herby kilku osadom, które utraciły w tymże roku status miast: Włoszczowa, Nowy Korczyn, Ryczywół, Ilża. Utrata praw miejskich w tym czasie przez Stopnicę i Jędrzejów nie przeszkodziła w projektowaniu herbów tych miast. Ich ostateczne projekty noszą datę 1870 r.

Przedstawiając stan badań nad heraldyką miast guberni radomskiej i kieleckiej należy odnotować zorganizowanie wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy w dniach 17 XII 2001 - 3 II 2002. Został wydany również katalog tej wystawy pod red. Sławomira Górzyńskiego. Z zakresu wiedzy tutaj prezentowanej opublikowano w nim wykaz projektów herbów miast z guberni radomskiej w postaci inwentarza zawartości poszytu dotyczącego tej guberni i reprodukowano projekty herbów Radomia, Nowego Korczyna i Sandomierza (nie prezentowano projektów z guberni kieleckiej)⁴¹.

³⁹ Nowy Korczyn leżał w gub. kieleckiej, lecz dokumentacja jego herbu i projekt herbu znajduje się w poszytcie obejmującym gubernię radomską.

⁴⁰ S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 208.

⁴¹ S. Górzyński, *Herby gubernialne i miejskie w Królestwie Polskim*, [w:] *Heroldia Królestwa Polskiego: katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu, 17 XII 2001 - 3 II 2002 Muzeum Historyczne m. st. Warszawy*, pod red. S. Górzyńskiego, Warszawa

S.K. Kuczyński wyraził opinię o tendencji do zacierania polskiej tradycji herbowej w kształcie godeł projektowanych herbów miast, podając przykład herbu Płocka, w którym szczyt miejscowej katedry, został zamieniony na dwie baszty miejskie. Badacz ten z obszaru guberni kieleckiej i radomskiej, jako „zbarbaryzowany” w tym nurcie herb podał przykład herbu Sandomierza. W miejsce polskiego orła herb „miał przedstawić mur miejski z bramą i trzema basztami, tylko nad środkową basztą umieszczona jest mała tarcza z nieokreślonym orłem”⁴².

Oczywiście niewątpliwym przykładem rusyfikacji symboli miejskich było narzucenie miasto gubernialnym herbów reprezentujących gubernie, nie mających nic wspólnego z polską tradycją. W projektach herbów Opoczna i Ilży wyrugowano również osadzone w polskiej tradycji motywy religijne, a motywacje tych działań leżały w państwowym wymiarze religii prawosławnej w cesarstwie Rosyjskim.

Pomimo krytycznej opinii wyrażonej przez S.K. Kuczyńskiego należy jednak zauważyć, że w większości projektów herbów miast guberni kieleckiej i radomskiej temat godła nie uległ zmianie i odpowiadał treści herbów i pieczęci przedrozbiorowych. Wiele projektów z lat 1869-1870 nie tylko ikonograficznie i kompozycyjnie, lecz również w konwencji graficznej nawiązuje do projektów z *Albumu* z 1847 r., a nawet do rysunków znanych z dokumentacji inwentaryzacji zabytków (Stopnica, Chmielnik, Olkusz, Włoszczowa, Pińczów, Staszów, Kozienice, Nowy Korczyn, Opatów, Przedbórz, Ostrowiec, Szydłowiec). Trzeba przyznać, że w wielu przypadkach do zatarcia polskiej tradycji heraldycznej doprowadził brak znajomości pieczęci staropolskich przez urzędników miejskich lub błędne rozpoznanie ikonografii tych pieczęci przez polskich badaczy oraz modyfikacje wprowadzone do *Albumu herbów miast Królestwa Polskiego* (np. w projektach herbów Włoszczowej, Ryczywołu, Ilży czy Zawichostu). Doskonałym przykładem tego typu działań, oprócz wyżej omówionego herbu Zawichostu, jest projekt herbu Sandomierza.

Herb miasta Sandomierza przedstawiał do rozbiorów, jak zauważył S.K. Kuczyński „orła polskiego”. Miasto nie dostarczyło jednak Heroldii wizerunków tego herbu, znanych z wielu pieczęci od XV do XVIII wieku⁴³. Magistrat lub inni urzędnicy czy archiwiści dostarczyli wizerunek pieczęci, której rysunek był opublikowany we wspomnianej pracy M. Balińskiego i T. Lipińskiego *Starożytna Polska*⁴⁴. Wyobrażenie napieczętnego tego sigillum przedstawiało mur miejski z bramą i strażnicą, a nad nią herb Orzeł Biały z klejnotem w postaci pióropusza w kształcie skrzydła. Nie był to więc „nieokreślony orzeł”, jak pisał S. K. Kuczyński, a rozstrzygnęły tę kwestię ostatnie badania⁴⁵. Rysunek zaczerpnięty ze *Starożytnej Polski* nie był zaopatrzony w ko-

2001, s. 25-30 oraz S. Górzyński, *Katalog wystawy*, [w:] tamże, s. 65-68.

⁴² S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 208.

⁴³ H. Seroka, *Herby miasta królewskiego Sandomierza*, Sandomierz 2016.

⁴⁴ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, T. II, cz. 1, s. 269. Росси́йский госуда́рственный исторический архив в Санкт-Петербу́рге, ф. 1343, оп. 15, д. 326, Po woprosu o gorodskich gierbach w guberniach Carstwa Polskogo.

⁴⁵ M. Rokosz, *Sigillum regis... et civitatis. O pieczęci wielkiej Sandomierza*, [w:] *Heraldyka i okolice*, Warszawa 2002, s. 311-321; P. Stróżyk, *Raz jeszcze o pieczęci wielkiej miasta Sandomierza*, „Roczniki Historyczne”, 83, 2018, s. 103-122.

mentarz, a nie przedstawiał herbu Sandomierza, lecz pieczęć „króla i miasta” jak mówi jej legenda, incydentalnie użyta kilka razy w XIV i XV w. Jej wyobrażenie napieczątne w ciągu wieków nie uległo heraldyzacji i nie stało się godłem herbu Sandomierza, aż do... projektu Heroldii z 12 lipca 1869 r. Nie można za tę „barbaryzację” obwiniać Heroldii, choć pod projektem z 1869 r. znajduje się aprobująca adnotacja zarządzającego wydziałem ds. herbów miejskich Heroldii barona Bernharda von Koehnego⁴⁶. W świetle zgromadzonego materiału nie można uznać tego projektu jako celowej rusyfikacji. „Barbaryzacja” spowodowana była bowiem ignorancją polskich „dostawczy- cieli” wzoru ikonograficznego. Nie wykorzystano nawet dokumentacji heraldycznej Stronczyńskiego, który w swych opisach zabytków w herbie Sandomierza umieścił orła⁴⁷. Nie wykorzystano również Albumu Podczaszyńskiego zawierającego projekt herbu Sandomierza przedstawiający orła ukoronowanego⁴⁸, ale być może archiwiści i urzędnicy nie posiadali dostępu do tej dokumentacji.

Trzecią regulację herbów miast w Kraju Przywiślańskim zainicjował okólnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych rozesłany w 1894 r. Nowe raporty magistratów trafiały również do Departamentu Heroldii Rządzącego Senatu w Petersburgu za pośrednictwem gubernatorów i kancelarii general-gubernatora, po czym włączane były do tych samych poszytów, w których przechowywana jest dokumentacja dotycząca herbów miast z 1868 r.⁴⁹ S. K. Kuczyński wymienił szereg miast, które posiadają materiały opisowe i graficzne zgromadzone w 1894 r. Precyzując rodzaj materiałów należy stwierdzić, że z guberni kieleckiej graficzną i opisową dokumentację mają tylko Kielce i Pińczów, a tylko opisową, miasta: Chęciny⁵⁰, Miechów, Olkusz, Chmielnik i Działoszyce. Znacznie różnią się te dokumenty wobec materiałów z guberni radomskiej z tego etapu prac nad herbami, posiadającymi barwne rysunki herbów i szerokie uzasadnienie ich symboliki na kartonowych planszach: Radom, Staszów⁵¹, Opoczno, Końskie, Kozienice, Przedbórz, Sandomierz, Szydłowiec, Ostrowiec i Opatów⁵².

Wracając do rozważań nad podłożem projektu herbu Sandomierza z 1869 r. nieuwzględniającego wzoru historycznego należy wziąć pod uwagę domniemanie, że polscy urzędnicy lub archiwiści mogli kierować się autocenzurą i mając do wyboru pieczęć z murami i pieczęć z orłem, wysłali do Heroldii rysunek tej pierwszej. W świetle dokumentacji zgromadzonej w ramach trzeciej regulacji herbów, należy tę supozycję odrzucić. Dokumentacja herbu miasta Sandomierza z tego okresu, z obszernym wykładem historycznym (napisana jak świadczy jego treść, po roku 1870 r. ale zapewne przesłana w 1894 r.) posiada barwny projekt herbu: w polu czerwonym ukoronowany orzeł biały. Pokazuje to, że w korespondencji między polskimi urzędnikami i archiwistami a petersburską Heroldią autocenzura nie miała raczej miejsca.

⁴⁶ A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, nowej serii t. XVIII (XXIX), s. 237-254.

⁴⁷ Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki, T. 2, s. 393.

⁴⁸ Patrz wyżej przypis 18.

⁴⁹ S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne*, s. 209.

⁵⁰ Tamże, s. 211 jest błędnie: Chelmża.

⁵¹ Tamże, s. 211 jest błędnie: Staszew.

⁵² Tamże, s. 211.

W czasie drugiej regulacji herbów w przypadku Sandomierza, tak jak i w wielu innych miastach zamiast dokonać kwerendy archiwalnej, sięgnięto do opublikowanej pracy *Starożytna Polska*. Nie reprodukowano tam herbu miasta, lecz pieczęć, której interpretacja przysparza wiele trudności dzisiejszym badaczom. Można powiedzieć, że brak kompetencji i przypadek zdecydował o sporządzeniu omówionego projektu herbu Sandomierza z 1869 r.

Podsumowując stan badań nad heraldyką miast guberni radomskiej i kieleckiej należy stwierdzić, że w ramach kilku prób regulacji herbów miast podjętych w XIX w. wytworzono i zgromadzono, choć obecnie w postaci rozproszonej, szeroką i interesującą dokumentację, zwłaszcza pochodzącą sprzed rozbiorów. Nie dotyczyła tylko herbów i pieczęci miejskich, lecz zawiera również, tutaj nieomówione, przywileje fundacyjne miast i inne źródła dotyczące dziejów miast⁵³.

Odgórnie działania władz zaborczych nie doprowadziły do usankcjonowania herbów, ale poszukiwania materiałów dotyczących herbów przypominały miastom o ich symbolach. Nie w każdym przypadku świadczą o wysokich kompetencjach i wiedzy heraldycznej, zarówno urzędników, jak i badaczy polskich herbów w XIX w. Byli oni częściowo odpowiedzialni za zacieranie się polskich tradycji heraldycznych, co ukazują opisane tutaj szerzej przykłady projektów herbów Zawichostu i Sandomierza. W świetle zgromadzonej dokumentacji, poza przypadkiem dwóch herbów miast gubernialnych, nie można zgodzić się z obecną w literaturze opinią o tendencji rusyfikacyjnej w projektach herbów miast guberni radomskiej i kieleckiej.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Archival sources - Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Kazimierza Dolnego, seria: 3 Akta z okresu zaboru austriackiego [Proces Dominika Moszyńskiego z Wulfem Izraelewiczem w sprawach handlowo frachtowych. Sąd polubowny], Pieczęć Magistratu Miasta Zawichost, między 1803 r. a 1806 r., sygn. 35/37/0/3/63.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rps BUW nr 243, K. Stronczyński, *Opisy Zabytków Starożytności w Guberni Radomskiej przez Delegacyą wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane, rysunkami w dwóch osobnych atlasach zawartemi objaśnione* [T. III],

Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, podzbiór Rękopisów, VIII-rkps. Kartoteki pieczęci i herbów miejskich w układzie alfabetycznym, sygn. 1484-1493

Muzeum Narodowe w Krakowie, Dział Starych Druków, Rękopisów i Kartografii, M. Gumowski, *Herby i pieczęcie miast województwa kieleckiego* sygn. MNK 1517.

⁵³ W aktach Heroldii dotyczących guberni radomskiej i kieleckiej można odnotować w sumie 22 przypadki pełnych odpisów przywilejów miejskich lub włączenia do akt oryginalnych dokumentów miejskich, w tym 13 odpisów przywilejów wydanych przez władców lub właścicieli miast oraz 9 oryginalnych dokumentów wystawionych przez kancelarie miejskie, lecz tylko trzy przywileje wzmiankują o herbie, a przy dziewięciu dokumentach miejskich znajdują się wyciśnięte pieczęcie miejskie.

Muzeum Narodowe w Warszawie, Gabinet monet i medali, pieczęć papierowo-woskowa Zawichostu, sygn. 49812 MNW. W domenie publicznej za pośrednictwem Cyfrowych zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, pod adresem: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/20964> [dostęp: 25.02.2025].

Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory Fotografii i Ikonografii, projekt herbu miasta Sandomierza przedstawiający Orła Białego, sporządzony przez Józefa Sucheckiego, budowniczego pow. sandomierskiego, numer inwentarzowy DI 10825 MNW, w domenie publicznej za pośrednictwem Cyfrowych zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, pod adresem <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/123397> [dostęp: 26.07.2025].

Rosyjskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw w Sankt-Peterburgie, f. 1343, op. 15:

- d. 330, O gierbach gorodow Kieleckoj gubernii,
- d. 335, O gierbach gorodow Radomskoj gubernii,
- d. 326, Po woprosu o gorodskich gierbach w guberniach Carstwa Polskogo.

Printed sources- Źródła drukowane:

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1845, t. 34, s. 452-459.

Studies - Opracowania:

Adamczewski M., Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109-130.

Augustynowicz Ch., *Grenze(n) und Herrschaft(en) in der kleinpolnischen Stadt Sandomierz 1772–1844*, Wien 2015.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1844, T. II, cz. 1.

Brociek W. R., *Herb miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, Ostrowiec Świętokrzyski 1986.

Brociek W. R., *Herb miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 189-199.

Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koelnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, nowej serii t. XVIII (XXIX), s. 237-254.

Górzyński S., *Herby gubernialne i miejskie w Królestwie Polskim*, [w:] *Heroldia Królestwa Polskiego: katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu, 17 XII 2001 - 3 II 2002* Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, pod red. S. Górzyńskiego, Warszawa 2001, s. 25-30.

Górzyński S., *Katalog wystawy*, [w:] *Heroldia Królestwa Polskiego: katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu, 17 XII 2001 - 3 II 2002* Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, pod red. S. Górzyńskiego, Warszawa 2001, s. 65-68.

Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

Guttmejer K., *Wprowadzenie [do komentarza]*, [w:] *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855)*. T. 2, *Gubernia Radomska: opisy*, oprac. K. Guttmejer; oprac. zbiorowe pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 2010, s. 235-410.

Haisig M., *Bolesław Podczaszyński – sfragistyk i archeolog*, Wrocław 1952.

Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII-XX w., oprac. K. Głowacki, Kielce 2001.

Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). T. 2, *Gubernia Radomska: opisy*, oprac. K. Guttmejer; oprac. zbiorowe pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 2010.

- Kowalczyk J., *Kazimierz Stronczyński i jego dzieło o inwentaryzacji zabytków*, [w:] *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855)*. T. 1, *Ogólne sprawozdanie Delegacji*, oprac. J. Kowalczyk, przy udziale R. Kunkla [et al.], Warszawa 2009, s. 279-360.
- Kuczyński S.K., *Kazimierz Stronczyński jako sfragistyk i heraldyk*, [w:] *Kazimierz Stronczyński: numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków: materiały sesji naukowej*. Piotrków Trybunalski 1983, red. J. Piniński, Łódź 1986, s. 23-38.
- Kuczyński S.K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „*Archeion*” 1978, t. 66, s. 191-213.
- Kuczyński S.K., *Polskie herby ziemskie: geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.
- Marcinkowski S., *Miasta Kielecczyzny: przemiany społeczno-gospodarcze 1815-1869*, Warszawa - Kraków 1980.
- Pająk J. Z., *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego*, [w:] *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość*, pod red. J. Wijaczki, Kielce 2001, s. 49-72.
- Pająk J. Z., *Podziały terytorialne na terenie regionu świętokrzyskiego w okresie zaborów*, „*Miedzy Wisłą a Pilicą*”, 2013, t. 14, s. 39-64.
- Reder J., *Sandomierskie - dzieje degradacji historycznego regionu*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, T. 53 z. 2 (2001), s. 157-171.
- Rokosz M., *Sigillum regis... et civitatis. O pieczęci wielkiej Sandomierza*, [w:] *Heraldyka i okolice*, Warszawa 2002, s. 311-321.
- Seroka H., *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Seroka H., *Herby miasta królewskiego Sandomierza*, Sandomierz 2016.
- Seroka H., *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „*Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*” 2013, nowej serii t. XII (XXIII), s. 133-146.
- Seroka H., *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006, s. 285-298.
- Stróżyk P., *Raz jeszcze o pieczęci wielkiej miasta Sandomierza*, „*Roczniki Historyczne*”, 83, 2018, s. 103-122.
- Walicki M., *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*, Warszawa 1931.
- Wyrozumski J., *Miasto postępującej degradacji*, [w:] *Sandomierz: miasto fascynującej przeszłości: w 730. rocznicę lokacji miejskiej*, pod redakcją F. Kiryka i R. Chyły, Kraków 2019, s. 169-176.

